

ΒΥΘΙΖΟΜΕΝΟΙ Σ' ΕΝΑ ΠΕΛΑΓΟΣ ΛΕΞΕΩΝ' του Noel Malcolm

ΤΙ ΣΥΝΙΣΤΑ την μεγαλύτερη απειλή για την ακαδημαϊκή ζωή σήμερα; Οι περισσότεροι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι, όταν τους τίθεται το ερώτημα αυτό, κάνουν λόγο για περικοπές και περισολή δαπανών. Κάνουν λάθος. Η μεγαλύτερη απειλή είναι η υπερπαραγωγή. Μια πλημμυρίδα αχρείαστων δημοσιεύσεων κατακλύζει τα πανεπιστήμια και τις βιβλιοθήκες μας· απειλεί να πνίξει την γνήσια διανοητική ζωή, και κανείς δεν ξέρει πώς να την σταματήσει.

Φέτος στη Βρετανία θα δημοσιευτούν περισσότερα από 80.000 νέα βιβλία. Στις ΗΠΑ ο αριθμός θα είναι μεγαλύτερος από 160.000. Δεν είναι όλα αυτά ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος, αλλά οι ακαδημαϊκές εκδόσεις είναι ο τομέας όπου η αύξηση της ποσότητας συμβαδίζει όλως παραδόξως με τη μείωση των αναγνώστων ανά βιβλίο. Τα βιβλία αγοράζονται από βιβλιοθήκες, όχι από αναγνώστες. Αυτό δε ισχύει ακόμη περισσότερο στην περίπτωση των ακαδημαϊκών επιθεωρήσεων (το είδος έκδοσης που, χάρις στην αντίστασή του προς τους νόμους της οικονομίας, κατάφερε να κάνει τον Robert Maxwell πλούσιο). Υπολογίζεται ότι στην αγγλική γλώσσα εκδίδονται 200.000 ακαδημαϊκές επιθεωρήσεις, και ότι ο μέσος αριθμός αναγνώστων ανά άρθρο είναι πέντε.

Τι προκαλεί αυτήν την ανεξάντλητη πλημμύρα; Δύο παράγοντες, νομίζω. Ο ένας είναι μια ιδιαίτερα μακροπρόθεσμη τάση στα πανεπιστήμια: η προϊούσα εξειδίκευση της έρευνας, καθώς τα ίδια ερευνητικά πεδία επιλέγονται ξανά και ξανά σε όλο και μεγαλύτερη λεπτομέρεια. Όσον αφορά την

πραγματική έρευνα, αυτό δεν είναι κακό, ειδικότερα στις φυσικές επιστήμες όπου οδηγεί σε μια γνήσια σώρευση γνώσεων. Αλλά τα περισσότερα από τα βιβλία και τα άρθρα που δημοσιεύονται σήμερα – τουλάχιστον στις ανθρωπιστικές σπουδές – δεν αποτελούν παρουσιάσεις αγνώστων μέχρι τούδε δεδομένων. Πρόκειται για στερούμενα πρωτοτυπίας αναμασήματα του ήδη γνωστού: προσέξτε τις υποσημειώσεις τους και θα δείτε τις ίδιες γνώριμες παραπομπές να αναδύονται στο τέλος της σελίδας σαν παλιά κόκκαλα σε μια πολυχρησιμοποιημένη χύτρα κρεατοζωμού.

Αυτά τα συγγράμματα είναι προϊόντα του δεύτερου βασικού παράγοντα: των πιέσεων που υφίστανται οι πανεπιστημιακοί να δημοσιεύουν χάριν της σταδιοδρομίας τους. Έχουν παρέλθει οι μέρες όταν μια ουσιαστική δημοσίευση συν ένα ή δύο εξαιρετικά άρθρα θα πιστοποιούσαν την αξία ενός πανεπιστημιακού δασκάλου ή όταν ένας ερευνητής είχε την ευχέρεια να αφιερώσει επτά χρόνια σε μια σημαντική μελέτη χωρίς να δημοσιεύει τίποτε.

Σήμερα οι θέσεις στο πανεπιστήμιο εξαρτώνται από τις δημοσιεύσεις – και όχι μόνο οι θέσεις, αλλά και η χρηματοδότηση των πανεπιστημιακών τμημάτων, χάρις στην καθιέρωση «αξιολογήσεων της έρευνας» που ανεβάζουν την «παραγωγικότητα» των πανεπιστημιακών.

Είναι πλέον κοινή πρακτική πανεπιστημιακών τμημάτων να υφαρπάζουν από αλλού ανθρώπους με μακροσκελείς καταλόγους δημοσιεύσεων, μήνες μόνο πριν λάβει χώρα μία από αυτές τις αξιολογήσεις, έτσι ώστε να μπορεί το τμήμα να προσθέσει, όλως αθεμίτως, την προηγούμενη δουλειά του ή της νεήλυδος στις δικές του περγαμνές. Πού δημοσιεύεται όλη αυτή η περιττή δου-

λειά; Όλο και περισσότερο σε επιθεωρήσεις που ικανοποιούν τις ανάγκες μικροσκοπικών κύκλων αλληλοϋποστηριζόμενων ειδικών που κρίνουν τα άρθρα ο ένας του άλλου, τα προτείνουν για δημοσίευση, και ζητούν από τις πανεπιστημιακές τους βιβλιοθήκες να αγοράζουν τις εν λόγω επιθεωρήσεις.

Πενήντα χρόνια πριν, ένας άγγλος πανεπιστημιακός που είχε γράψει ένα άρθρο με θέμα, φερ' ειπείν, τα ποιήματα του Robert Herrick, θα το έστελνε στην *Review of English Studies* ή στο *Journal of English and Germanic Philology*, όπου θα έπρεπε να ανταγωνιστεί άλλα άρθρα μιας ευρύτατης θεματολογίας. Σήμερα, θα δημοσιευόταν πιθανότατα σε ένα *Bulletin of Herrick Studies*, και θα διαβαζόταν από μία δράκα άλλων «χερικόλογων». Πρόκειται για το πανεπιστημιακό ισοδύναμο του vanity publishing (δημοσιεύσεων ματαιοδοξίας): για το tenure publishing (δημοσιεύσεις μονιμότητας).

Όταν λέω ότι αυτή η πλημμυρίδα διαβρώνει τη διανοητική ζωή του πανεπιστημίου, δεν υπερβάλλω. Κανείς πια δεν μπορεί να διατηρήσει την εποπτεία ενός, έστω και αρκετά περιορισμένου, αντικειμένου – πόσο μάλλον ενός γνωστικού κλάδου στο σύνολό του. Όταν στο τέλος της δεκαετίας του 1970 άρχισα τη διδακτορική μου διατριβή πάνω στον φιλόσοφο Thomas Hobbes, είχα τη δυνατότητα να παρακολουθώ ο,τιδήποτε σχεδόν το νέο δημοσιευόταν για τον Hobbes στη Βρετανία, τις ΗΠΑ και τη Δυτική Ευρώπη, ενώ αφιέρωνα τον περισσότερο χρόνο μου στον τεράστιο όγκο των όσων είχαν γραφεί κατά το παρελθόν από και για τον Hobbes.

Μπορούσα επίσης να παρακολουθώ το μεγαλύτερο μέρος των σημαντικών νέων έρ-

γων ενός φάσματος συναφών πεδίων: Bacon, Descartes, Spinoza, αγγλική θεολογία του 17ου αιώνα. Σήμερα δεν μπορώ να διαβάσω ούτε καν όλα όσα δημοσιεύονται αποκλειστικά για τον Hobbes. *Κι ούτε θα το επιθυμούσα*. Ξέρω από συχνές δειγματοληψίες ότι τα περισσότερα από τα άρθρα αυτά δεν λένε τίποτε το ενδιαφέρον ή το νέο. Στόχος τους είναι η προαγωγή, όχι της κατανόησης, αλλά της καριέρας.

Και πάλι, όταν στις αρχές της δεκαετίας του 1980 έπιασα δουλειά στο Cambridge ως λέκτορας της ιστορίας, υπήρχαν αρχαιότεροι συνάδελφοι που είχαν ξεκινήσει τη σταδιοδρομία τους στο πανεπιστήμιο καλύπτοντας σχεδόν κάθε διδακτική ενότητα του προγράμματος σπουδών της ιστορίας, από τη Ρωμαϊκή ιστορία ως την Αμερικανική. Σήμερα, ελάχιστοι είναι αυτοί που θα τολμούσαν να διδάξουν περισσότερες από δύο ή τρεις ενότητες· το να παρακολουθεί κανείς τις σχετικές δημοσιεύσεις πέραν αυτού, θα ήταν ένα αβάσταχτο βάρος. Είναι αδιανόητο για όσους διδάσκουν βρετανική πολιτική ιστορία του 17ου αιώνα να διδάξουν και οικονομική ιστορία του ίδιου αιώνα: αυτή η τελευταία είναι γι' αυτούς μια ξένη χώρα στην οποία δεν τολμούν να πατήσουν.

Σινικά τείχη αμοιβαίας άγνοιας ξεπετάγονται απ' άκρου εις άκρον του πεδίου της γνώσης, τεμαχίζοντας την επικράτεια σε όλο και στενότερους τομείς. Μερικοί μπορεί να θεωρούν τους τομείς αυτούς ως βολικά φέουδα· για τους περισσότερους όμως πανεπιστημιακούς είναι φυλακές. Είτε διδάσκεις το ίδιο στενό αντικείμενο ξανά και ξανά και το μυαλό σου χανώνεται από την επανάληψη, είτε προσπαθείς να καλύψεις ένα ευρύτερο φάσμα ειδικοτήτων και δεν σου μένει καιρός για τίποτε άλλο.

Ο κατακλυσμός αυτός έχει επιπτώσεις και στη διαδικασία των πανεπιστημιακών διορισμών. Πριν από πενήντα χρόνια ήταν δυνατό για φερέλπιδες νέους πανεπιστημιακούς να πιστεύουν ότι η δημοσίευση ενός ή δύο αξιόλογων άρθρων θα αρκούσε για να τους εξασφαλίσει έναν καλό πρώτο διορισμό. Σήμερα ακόμα και τα εξοχότερα άρθρα χάνονται μέσα στην πλημμυρίδα. Κάθε άβγαλτος υποψήφιος έχει ήδη ένα πάκο

από δημοσιεύσεις, οι περισσότερες από τις οποίες θα είναι άγνωστες στους εκλέκτορες.

Τα εκλεκτορικά σώματα βασίζονται όλο και περισσότερο στις συστάσεις αρχαιότερων συναδέλφων του κλάδου. Μερικοί απ' αυτούς μπορεί να προσπαθούν ευσυνείδητα να προωθήσουν τους ικανούς, άλλοι όμως νοιάζονται για τα δικά τους φέουδα και την επέκτασή τους. Η ψύχωση με τις δημοσιεύσεις έχει στην πραγματικότητα αποτελέσματα αντίθετα από τα επιδιωκόμενα: η αξία του δημοσιευμένου έργου είναι κατά το μάλλον ή ήττον άδολη, ενώ το σύστημα μετατοπίζεται από την αξιοκρατία προς την ευνοιοκρατία παλαιού τύπου.

Τι να κάνουμε; Όσοι πιστεύουν ότι η ηλεκτρονική επανάσταση θα λύσει όλα μας τα προβλήματα, θα πρέπει να το ξανασκεφτούν. Το επόμενο βήμα για τα ακαδημαϊκά περιοδικά, μάς λένε, είναι να εγκαταλείψουν το χαρτί και την τυπογραφία και να περάσουν στο Internet. Με το εκδοτικό κόστος σχεδόν να μηδενίζεται, ο πολλαπλασιασμός των περιπτών συγγραμμάτων θα γίνει ακόμη πιο ανεξέλεγκτος. Εν τω μεταξύ, οι παραδοσιακοί εκδότες θα ξέρουν ότι τα ποσά που οι προϋπολογισμοί των βιβλιοθηκών εξοικονομούν από τα περιοδικά, μπορούν να τα διαθέτουν για βιβλία, και έτσι η παραγωγή των αχρείαστων μονογραφιών θα ογκούται.

Η πιο λογική πρόταση που άκουσα είναι ότι κατά τις αξιολογήσεις της έρευνας θα πρέπει υποχρεωτικά να εξετάζονται μόνο τα τρία καλύτερα δείγματα δουλειάς που παρήγαγε ο υπό κρίσιν συγγραφέας κατά τα δέκα τελευταία χρόνια (όπου «τα καλύτερα» προσδιορίζονται από τους ίδιους τους συγγραφείς). Αυτό θα μετέθετε την έμφαση από την ποσότητα στην ποιότητα, ενθαρρύνοντας τους ενδιαφερομένους να συγγράφουν πραγματικά αξία λόγου έργα. Από μόνο του, όμως, το μέτρο αυτό ίσως να μην αρκεί. Οι πανεπιστημιακοί σταχανοβίτες θα είχαν κάθε λόγο να πιστεύουν ότι, αν συνεχίσουν να ξεπετάνε άρθρα, αργά ή γρήγορα ίσως τους προκύψουν και τρία καλά.

Το σταλινικό μοντέλο, στο οποίο ευδοκμούσαν οι σταχανοβίτες, απέτυχε να ανα-

πτύξει πρακτικούς μηχανισμούς ελέγχου, με αποτέλεσμα να καταρρεύσει. Υπάρχει όμως ένα άλλο μοντέλο, εξίσου σχεδόν παράλογο, το οποίο παρέχει εν τούτοις έναν μηχανισμό προς απομίμηση. Πρόκειται για την Κοινή Αγροτική Πολιτική (CAP), και ο περί ου ο λόγος μηχανισμός είναι η «αγρανάπαυση».

Υπό το σύστημα της αγρανάπαυσης οι αγρότες πληρώνονται για να μην καλλιεργούν τη γη. Γιατί να μην πληρώνονται και οι πανεπιστημιακοί για να μην γράφουν άρθρα; Το κράτος ήδη αγοράζει εξ ολοκλήρου τα προϊόντα σε τιμές επιδότησης και τα αποθηκεύει εν ψυχρώ σε τεράστιες ποσότητες· χρηματοδοτεί τις πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες που αγοράζουν τα περιοδικά και τα στοιβάζουν αδιάβαστα.

Είναι καιρός το πανεπιστημιακό σύστημα να μιμηθεί το αγροτικό σύστημα ακόμη πιστότερα. Οι πανεπιστημιακοί θα έπρεπε να παίρνουν ένα επίδομα για κάθε χρόνο κατά τον οποίο δεν δημοσιεύουν κανένα άρθρο. Αντιστρόφως, κάθε βιβλίο ή άρθρο που παράγουν θα έπρεπε να επισύρει κλιμακούμενες οικονομικές κυρώσεις. Ομάδες ανίχνευσης ψευδωνύμων θα ξετρύπωναν τους παρανομούντες, σαν τους δορυφόρους που επιτηρούν τους σκελικούς ελαίωνες. Η προσέγγιση αυτή, σε συνδυασμό με τον κανόνα των «τριών καλύτερων δημοσιεύσεων ανά δεκαετία», θα ενεθάρρυνε τους ορθολογικούς πανεπιστημιακούς να αναλίσκουν λιγότερο χρόνο για γράψιμο και περισσότερο για στοχασμό.

Όσον αφορά δε το πρόβλημα των βουνών από αδιάβαστα άρθρα που είναι αποθηκευμένα στις πανεπιστημιακές μας βιβλιοθήκες, μήπως η CAP δεν μας δίνει και εδώ τη λύση; Δεν θα μπορούσαν άραγε να πουληθούν, σε τεχνητά χαμηλές τιμές, σε χώρες του Τρίτου Κόσμου; Με λίγη τύχη θα μπορούσαν ακόμη και να υποσκελίσουν την τοπική παραγωγή.

Μετάφραση από τα αγγλικά:
Γρηγόρης Ανανιάδης

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Πρωτοδημοσιεύτηκε στη βρετανική εφημερίδα *Independent on Sunday* στις 21 Ιουλίου 1996.

ΠΕΝΤΕ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΒΟΣΝΙΑ ΠΟΥ ΥΠΗΡΞΕ του Τζώρτζη Παγουλάτου

1. Δαίμονες

Σε μια μετεωρική του εμφάνιση στην Οξφόρδη τον Μάιο του '95, ο Salman Rushdie συνόψισε την εξουσία της πλειοψηφούσας κουλτούρας: "Έχουν τη δύναμη της περιγραφής, έχουν τη δύναμη της δαιμονοποίησης. Σε περιγράφουν ως δαίμονα, άρα τέτοιοι είσαι."

Η Βοσνία απελευθέρωσε "δαίμονες" προς κάθε κατεύθυνση. Μερικοί απ'αυτούς πέρασαν τα σύνορα της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Τον καιρό που μια μειοψηφία δυτικών media με βλάσφημη αμετροέπεια εξομοίωνε τους Σέρβους με ναζί, ευάριθμα ελληνικά ΜΜΕ αφιέρωναν επικά ρεπορτάζ στους ηρωικούς ορθόδοξους τσέτνικς και την προσωπικότητα του Σέρβου κομαντάντε Αρκάν, τα εγκλήματα του οποίου κάνουν τους Μλάντιτς και Κάρατζιτς να φαίνονται αγαθοί πρόσκοποι. Κάποτε θα έπρεπε να ειπωθεί πως αν η πρακτική πολλών δυτικών media κατά τη διάρκεια του βοσνιακού πολέμου ήταν να υπεραπλουστεύσουν δαιμονοποιώντας και διανέμοντας εύληπτους ρόλους "καλού" και "κακού" στους αντιμαχόμενους, σημαντικό μέρος των ελληνικών αναφορών και αναλύσεων βαρύνεται με ακριβώς το αντίθετο – και βαρύτερο: τη συνειδητή συσκότιση, την πρακτική της γενίκευσης και των ίσων αποστάσεων εκεί όπου οι σερβικές θηριωδίες ήταν προφανείς, την προσπάθεια της "κατανόησης" εκεί όπου μόνο απερίφραστη καταδίκη μπορούσε να έχει θέση.

Η δαιμονοποίηση βέβαια, δεν θα είχε νόημα "έξω" αν δεν είχε ήδη απελευθερώσει τις θύελλες του μίσους "μέσα" στη Βοσνία. Τεράστιος αριθμός Σέρβων, γιατροί, δασκαλοί, επιστήμονες, έγιναν συνεργοί στην εθνοκάθαρση χάρη στη δύναμη της προπαγάνδας. Ατέλειωτες ιστορίες τρόμου από την κρατικά ελεγχόμενη ραδιοτηλεόραση για σφαγές Σέρβων από Κροάτες και μουσουλμάνους, στην πλειοψηφία τους

διογκωμένες ή ολότελα φανταστικές, βομβάρδιζαν τον σερβικό πληθυσμό ως αποκλειστική πληροφόρηση. Ο βοηθός του Βανς είχε έγκαιρα προειδοποιήσει τον Κάρατζιτς: "Αν συνεχίσετε να μιλάτε έτσι για το θανάσιμο κίνδυνο που διατρέχουν οι Σέρβοι στη Βοσνία, θα καταλήξετε αυτουργοί σε προληπτική γενοκτονία". Είχε προβλέψει σωστά.

Η ψυχολογία της "θυματοποίησης", κεντρικός άξονας της προπαγάνδας, μετέτρεψε φιλήσυχους ανθρώπους σε αδίστακτους σφαγείς. Το μοιραίο επακόλουθο, η οξύτατη μαζική ανασφάλεια και των τριών εθνικών ομάδων της Βοσνίας, δεν άργησε να εκδηλωθεί. Στις βοσνιακές εκλογές του 1990, που σήμαναν την αντίστροφη μέτρηση, όλα τα αντιεθνικιστικά κόμματα που συμπεριέλαβαν εκπροσώπους και των τριών ομάδων καταποντίστηκαν. Ακριβώς όπως και στις τελευταίες εκλογές του Σεπτεμβρίου 1996, η συντριπτική πλειοψηφία των εκλογέων του 1990 εμπιστεύτηκαν το αντίστοιχο εθνικιστικό κόμμα της εθνικής τους κατηγορίας, και οι μουσουλμάνοι του Ιζετμπέκοβιτς επικράτησαν. Εναντίοι στην ενιαία Βοσνία του Ιζετμπέκοβιτς, οι Σέρβοι πίεζαν για καντονοποίηση, οι αξιώσεις τους όμως για την κατανομή εδαφών ήταν υπέρμετρα μεγαλομανείς. Οι ευθύνες των μουσουλμάνων εθνικιστών έχουν συχνά παραβλεφθεί. Μετά τις εκλογές του 1990, πολλοί από τους βασικούς παράγοντες στο κόμμα του Ιζετμπέκοβιτς θεωρούσαν πως μονάχα οι μουσουλμάνοι έπρεπε να έχουν πλήρη δικαιώματα πολιτών. Οι περισσότεροι από τους μουσουλμάνους του Ιζετμπέκοβιτς, ως τυπικοί εθνικιστές, επιδίωκαν περισσότερα προνόμια για την ομάδα τους, στηριζόμενοι, όπως και οι Σέρβοι και οι Κροάτες, στην βαθειά πεποίθηση της ιστορικής και πολιτισμικής ανωτερότητάς τους. Η προσωρινή μετεκλογική συνεργασία Ιζετμπέκοβιτς και Βοσνιο-Κροατών έδωσε πυρά στην προπαγάνδα των Σέρβων ότι η ναζιστική συνεργασία Ουσάσα και μουσουλμάνων σε μαζικά αντισερβικά pogrom είχε αναβιώσει. Ο ισχυρισμός, βάνουσα προπαγανδιστικός, τρεφόταν ωστόσο με σημαντική δόση ιστορικής αλήθειας. Από όλες τις εθνικές ομάδες κατά

τη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής οι Σέρβοι, μαζί με τους Εβραίους και τους Τσιγγάνους, ήταν οι μόνοι που υπέστησαν προ-σχεδιασμένη γενοκτονία. Πάνω από μισό εκατομμύριο υπήρξαν οι Σέρβοι-θύματα του κροατικού φασισμού, οι μισοί άμαχοι, οι περισσότεροι από τη Βοσνία. Μισόν αιώνα αργότερα, ο στρατός του Μλάντιτς είχε ξεθάψει τα φαντάσματα.

Οι Βοσνιο-Κροάτες από την πλευρά τους έτρεφαν μαξιμαλιστικές επιδιώξεις ενσωμάτωσης στην Κροατία του συνόλου της Βοσνίας, ή τουλάχιστον των περιοχών της με κροατική πλειοψηφία. Μιλόσεβιτς και Τούτζμαν είχαν μυστικές συνομιλίες για το διαιμοιρασμό της Βοσνίας μεταξύ τους. Όντας οι πλέον αδύναμοι στρατιωτικά, οι μουσουλμάνοι γρήγορα βρέθηκαν μεταξύ δύο πυρών. Το σχέδιο της εθνοκάθαρσης προωθήθηκε κατά κύριο λόγο από Σέρβους και Κροάτες εναντίον χιλιάδων μουσουλμάνων με τον σκοπό να καταστήσουν εθνικά αμιγείς τις περιοχές που κατείχαν. Μέχρι το τέλος του 1992, και αρκετά πριν αρχίσει η ανακατάληψη εδαφών από τους μουσουλμάνους, οι Βοσνιο-Κροάτες (με τη σύμπραξη στρατού από την Κροατία) κατείχαν το ένα τρίτο περίπου του βοσνιακού εδάφους, και οι Βοσνιο-Σέρβοι του Κάρατζιτς σχεδόν το σύνολο του υπολοίπου. Στο όνομα της Μεγάλης Σερβίας και της Μεγάλης Κροατίας, οι δύο πλευρές προχώρησαν σε μαζικές δολοφονίες, βιασμούς και συστηματική κατατρομοκρατική αντίπαλων πληθυσμών². Οι Σέρβοι, ως ισχυρότεροι, είχαν το μεγαλύτερο μερίδιο στις θηριωδίες αυτές.

Η "άλλη" Βοσνία, η πολυεθνική, πολυπολιτισμική, πλουραλιστική Βοσνία ήταν η μεγάλη νεκρή του πολέμου. Ένα χαρμάνι πολιτισμών, παρά την αριθμητική κυριαρχία του μουσουλμανικού στοιχείου, το Σαράγεβο ήταν πάντοτε πόλη με έντονη ευρωπαϊκή κουλτούρα και αντικληρικαλιστική παράδοση κι ένα σύμβολο υπερεθνικής συνύπαρξης. Στον Δεύτερο Παγκόσμιο πολλοί μουσουλμάνοι είχαν πολεμήσει στο πλευρό των παρτιζάνων του (Κροάτη) Τίτο και των Σέρβων τσέτνικς. Η "άλλη" Βοσνία υπήρξε στις χιλιάδες μεικτές οικογένειες, τους 30.000 Βοσνιο-Σέρβους που επέλε-

Ξαν να μείνουν στην πατρίδα τους το Σαράγεβο, τους εκατοντάδες Σέρβους και Κροάτες της Βοσνίας που πολέμησαν στις τάξεις του βοσνιακού στρατού, στην ηρωική εφημερίδα *Oslobodenje*, έργο δημοσιογράφων κι από τις τρεις βοσνιακές κοινότητες, στο Σέρβο Bosko κι τη μουσουλμάνα Admira, το ζευγάρι των ερωτευμένων που το Μάιο του 1993 έπεσαν μαζί στη νεκρή ζώνη έξω από το Σαράγεβο. Αυτή η Βοσνία είναι νεκρή, και το Σαράγεβο-σύμβολο του πολυεθνотισμού κατέληξε μνημείο στην αποτυχία του.

2. Ο άλλος Πόλεμος της Βοσνίας

Ο άλλος πόλεμος της Βοσνίας, άλλος και από αυτόν των διεθνών συμφερόντων, ήταν εκείνος των ιδεών και των ιδανικών. Για μια ευρεία κατηγορία Δυτικών και ειδικά Εβραίων διανοουμένων, το Σαράγεβο ήταν περισσότερο κι από μια ανθρωπιστική υπόθεση, ήταν ένα ζωντανό σύμβολο αυτού που ίσως η Αμερική είναι και η Ευρώπη θα ήθελε να είναι, δηλαδή μια πολυπολιτισμική κοινωνία. Σε χώρες όπως η Γαλλία, το κίνημα αυτό συμπάραστασης στη Βοσνία συνδέθηκε με την αθεϊστική και αντικληρικαλιστική ουμανιστική παράδοση του Διαφωτισμού των καθολικών χωρών και εκπροσωπήθηκε από ανθρώπους όπως ο Bernard-Henri Lévy και άλλους Στη Βρετανία και κυρίως στις ΗΠΑ ισχυρότατη ήταν η επίδραση της ιδεαλιστικής σχολής σκέψης που ανάγεται κυρίως στον Woodrow Wilson και προτάσσει το υπέρτερο ηθικό χρέος των μεγάλων δυτικών δυνάμεων να επεμβαίνουν, ακόμα και στρατιωτικά, σε υπεράσπιση της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων οπουδήποτε στον κόσμο αυτά απειλούνται. Από την άλλη πλευρά, λιγότεροι αλλά σημαντικοί ήταν όσοι (όπως μαρξιστές σαν τον Τόνυ Μπεν) αντιδρώντας στα δυτικά παιχνίδια συμφερόντων στη Βοσνία και από κεκτημένα αντανakλαστικά συμπάθειας στον αδύναμο που με την έννοια της δυτικής καταδίκης ήταν οι Σέρβοι, πήραν το μέρος των τελευταίων.

Στις ΗΠΑ, που τελικά καθόρισαν την έκβαση, σφοδρή ήταν η σύγκρουση των ιδεαλι-

στών-παρεμβατιστών (interventionists) με το κυρίαρχο μέτωπο των "ρεαλιστών", που πάντα υποστήριζαν ότι οι ΗΠΑ πρέπει να επεμβαίνουν διεθνώς μόνον όπου και όταν απειλούνται ζωτικά αμερικανικά συμφέροντα. Με το κύριο επιχείρημα ότι η Βοσνία είναι υπόθεση των Ευρωπαίων και ότι οι Βοσνιομουσουλμάνοι έχουν χάσει τον πόλεμο, οι ρεαλιστές παρωθούσαν για εγκατάλειψη της Βοσνίας στη μοίρα της. Στο στρατόπεδο των ρεαλιστών είχαν από την αρχή προσδεθεί και παραδοσιακοί απομονωτιστές (isolationists), όπως γνωστοί υπερσυντηρητικοί που πάντα υποστήριζαν ότι η Αμερική πρέπει να ασχοληθεί πρώτα (και μόνο) με τα του οίκου της (America First). Οι διαχωριστικές γραμμές όμως κάθε άλλο παρά ξεκάθαρες ήταν, πράγμα που έγινε φανερό στην αγωνιώδη περίοδο του 1994-95. Τότε οι Βοσνιομουσουλμάνοι, εξαντλημένοι από την σαφή στρατιωτική υπεροχή Σέρβων και Κροατών, ζητούσαν απεγνωσμένα από τη Δύση να άρει το εμπάργκο στην πώληση όπλων που, δεδομένης της πρόσβασης των Σέρβων στα εφόδια του πρώην γιουγκοσλαβικού στρατού, είχε καταλήξει να λειτουργεί συντριπτικά εναντίον των Βοσνίων. Σε μια προσπάθεια να αποτρέψει την ανεξέλεγκτη κλιμάκωση της πολεμικής σύρραξης η κυβέρνηση Κλίντον, συνεπικουρούμενη κι από εκείνη της Βρετανίας, επέμενε στη διατήρηση του εμπάργκο, αντιστεκόμενη στην πίεση της γαλλικής κυβέρνησης, της μεγάλης πλειοψηφίας Αμερικανών και Ευρωπαίων σχολιαστών, της πρώην πρωθυπουργού Θάτσερ και των Αμερικανών ρεπουμπλικάνων. Στη διαμάχη εκείνη ένα ευρύτατο και ετερόκλητο μέτωπο είχε σχηματιστεί όπου απομονωτιστές και παρεμβατιστές, ιδεαλιστές και ρεαλιστές συμφωνούσαν ότι οι Βόσνιοι —είτε ως μέσο παρέμβασης της Δύσης είτε ως μέσο αποχής της, είτε για λόγους ενεργού ανθρωπισμού είτε ως απλή ισότητα των όπλων— έπρεπε πάντως να αφεθούν τουλάχιστον ελεύθεροι να εξοπλιστούν.

Η τελική επιλογή της περιορισμένης στρατιωτικής νατοϊκής παρέμβασης εναντίον των Σέρβων δεν ήταν τόσο μια νίκη των παρεμβατιστών, όσο η εφαρμογή ενός *de facto* δόγματος Κλίντον στηριζόμενου σε

μια διευρυμένη επαναδιατύπωση της ρεαλιστικής προσέγγισης: Επεμβαίνουμε μόνον όπου διακυβεύονται αμερικανικά συμφέροντα, αλλά το περιεχόμενο των συμφερόντων αυτών είναι πολύ ευρύτερο από ό,τι προσδιορίζεται από τους απομονωτιστές, εκτείνεται πολύ πέρα από το δυτικό ημισφαίριο (του δόγματος Μονρόε) ή το δυτικό συνασπισμό (της ψυχροπολεμικής εποχής) και συναρτάται με την εξασφάλιση του παγκόσμιου ηγετικού κύρους των ΗΠΑ και άρα επιτάσσει αμερικανική ανάμειξη οπουδήποτε το κύρος αυτό διακυβεύεται, αλλά πάντως χωρίς τη διακινδύνευση Αμερικανών στρατιωτών.

Η διεθνής εκστρατεία των παρεμβατιστών στο πλευρό των Βοσνίων και η πίεσή τους προς τις ευρωπαϊκές (κυρίως τη γαλλική) και, ακόμα σημαντικότερα, την αμερικανική κυβέρνηση δεν κατάφεραν βέβαια να σώσουν τους 250.000 νεκρούς και τα δύο εκατομμύρια των προσφύγων, ούτε να ελαφρύνουν την ιστορική ντροπή των κυβερνήσεών τους για την αδυναμία τους να προστατεύσουν —τουλάχιστον— τους αθώους του βοσνιακού πολέμου. Όσο πάντως κι αν η δύναμη της ιστορικής αναλογίας με παραδείγματα πολιτικής κατευνασμού (appeasement) από πλευράς δυτικών δημοκρατιών επιστρατεύτηκε συχνά με δόσεις υπερβολής (νέα Αβησσυνία; ίσως: νέος ισπανικός εμφύλιος; πιθανόν: νέο Μόναχο; ασφαλώς όχι), όσο κι αν αργά-βασανιστικά η παλιά πολυεθνотική Βοσνία των ιδεαλιστών χανόταν στον ορίζοντα της ουτοπίας, οι διανοούμενοι κήρυκες της δυτικής παρέμβασης στο πλευρό των Βοσνίων κράτησαν ωστόσο ζωντανό κάτι εξαιρετικά σημαντικό: την ηθική συνείδηση του δυτικού ανθρωπισμού. Χάρη και στην πίεση των παρεμβατιστών διαμορφωτών της δυτικής κοινής γνώμης οι νατοϊκές κυβερνήσεις οδηγήθηκαν τελικά το Σεπτέμβριο του '95 σ' αυτό που θα έπρεπε να είχαν επιβάλει μερικές χιλιάδες ζωές νωρίτερα: ένα ultimatum σφραγισμένο με *αξιόπιστη* χρήση στρατιωτικής βίας για να υποχρεώσουν Σέρβους και Κροάτες να σταματήσουν τη μαζικιστική προέλαση και την εθνοκάθαρση και να τους σύρουν στο τραπέζι της διαπραγμάτευσης.

3. "Ηθική" και "Ρεαλισμός"

Μεγάλος αριθμός αναλυτών εξάντλησαν το θεωρητικό και δημοσιογραφικό ενδιαφέρον τους στη "θετική" γεωστρατηγική διάσταση της υπόθεσης Βοσνία, συμπιέζοντας οποιαδήποτε στοιχεία κανονιστικού λόγου. Στην περίπτωση αυτή αποκλειστικό σχεδόν όχημα ανάλυσης υπήρξε η λογική της Realpolitik, της σύγκρουσης ισχύος και συμπεριρόντων, με οποιοδήποτε ειδικότερο ερμηνευτικό υπόδειγμα κι αν εκφραζόταν. Ως κατηγορία ευρήματος οι ρεαλιστικές αυτές αναλύσεις συνεισφέρουν το προφανές: Και φυσικά υπήρξαν κρατικά, οικονομικά και άλλα διεθνή συμφέροντα που ιδιοτελώς υποδαύλισαν τη δυτική παρέμβαση στο πλευρό των μουσουλμάνων Βοσνίων, όπως υπήρξαν και συμφέροντα που εξίσου ιδιοτελώς πίεζαν να αφεθούν μόνες οι πλευρές (διάβαζε οι ισχυρότεροι Σέρβοι ή Κροάτες) να κάνουν τον πόλεμο "τους". Ε και λοιπόν; Η αξιολογική ουδετερότητα μεγάλου μέρους διεθνοπολιτικών αναλύσεων, η απουσία ενός ρωμαλέου κανονιστικού λόγου πίσω από τη θετική ανάλυση υποδεικνύει δύο πράγματα. Το πρώτο είναι η αυτοπαράτηση πολλών εν ευρεία εννοία διανοουμένων από την επιδίωξη σαφούς συμβολής στην εξέλιξη των πραγμάτων, ακόμα και σε περιπτώσεις, όπως της Βοσνίας, όπου τα διακυβεύματα είναι εξαιρετικά σημαντικά. Όμως δεν χρειάζεται να προσχωρεί κανείς σε μια ακραία βολонταριστική λογική για να δεχθεί ότι και οι ιδέες έχουν δύναμη. Σε μια λαμπρή ομιλία του ο Václav Havel είχε περιγράψει το ρόλο του οικουμενικού διανοούμενου που στη σκέψη και δημόσια παρέμβασή του συνυπάρχουν η γενναία κριτική ανάλυση και ο οραματικός λόγος: Αντίσταται στην ολιστική κοινωνική μηχανική, τις ιδεολογικές απλουστεύσεις και την ουτοπία: αντιλαμβάνεται με σεμνότητα τις αμέτρητες, λεπτότατες διαπλοκές που συγκρατούν την κοινωνία και τον πλανήτη μας: στέκει όμως παράλληλα, ως ηθική συνειδηση της κοινωνίας για τη σταδιακή βελτίωση των θεσμών και μηχανισμών της ανθρώπινης συνύπαρξης, προωθεί την ανεκτικότητα, την αλληλεγγύη, και το αδιαίρετο των ανθρώπινων δικαιωμάτων².

Το δεύτερο παραπέμπει σε μια γενικότερη κατάχρηση της ρεαλιστικής προσέγγισης, ή αντιστροφή αυτού που θα θεωρούσα ως επιθυμητή χρήση της. Δηλαδή αντί να χρησιμοποιείται η ρεαλιστική προσέγγιση για να αντλούνται επιφυλάξεις, caveat εναντίον της υπέρμετρης εξάρτησης από γενικά ηθικά προτάγματα στο πεδίο των διεθνών σχέσεων, συμβαίνει συχνότατα το αντίστροφο: να αντλούνται τα γενικά αυτά προτάγματα από την ίδια τη λογική του διεθνοπολιτικού παιγνίου εξουσίας. Μια αντιθετικιστική, πομπειανή ίσως θεώρηση θα προέτεινε ότι η δύναμη, η εξουσία, το κράτος, είναι μέσα στην υπηρεσία του δικαίου ή δυνάμεις καταπάτησής του — δεν μπορούν όμως (ή, σωστότερα, δεν θα έπρεπε) να είναι εκείνα που προσδιορίζουν το περιεχόμενο του δικαίου. Το πολύ, όπως στην περίπτωση της Βοσνίας, να μας πληροφορούν για τις δυνατότητες πραγματοποίησής του. Με άλλα λόγια ακόμα κι η trendy "ρεαλιστική" διεθνοπολιτική ανάλυση δεν χτίζεται στο αξιολογικό κενό αλλά *προϋποθέτει κάποιες ηθικές προαποδοχές*. Πριν αποφανθεί κανείς για το αν η απόπειρα (μερίδας) Βοσνίων να χτίσουν μια πλουραλιστική κρατική οντότητα τυφλή σε θρησκεία και εθνική ταυτότητα ήταν μια εξαρχής χαμένη υπόθεση, θα έπρεπε να κοντοσταθεί στο ερώτημα: μήπως όμως, ήταν μια υπόθεση που ο υποτιθέμενος δυτικός ανθρωπισμός έπρεπε τουλάχιστον θεωρητικά να αγκαλιάσει; Η κραυγή της Βοσνίας, σαν το σύνθημα του θαυμάσιου "Πριν από τη Βροχή" του γείτονά μας σκηνοθέτη Νεο-Μακεδόνα από τα Σκόπια, απευθυνόταν κυρίως στη δυτική, δηλαδή και ελληνική, ανθρωπιστική συνείδηση: "take sides". Όχι με τους Σέρβους αδελφούς ή τους μουσουλμάνους ομόθρησκους ή τους Κροάτες ομογάλακτους. Αλλά με ένα από τα δύο ηθικά "παραδείγματα" και πρότυπα συνύπαρξης που ταυτόχρονα αναδύθηκαν απ' τα ερείπια της Βοσνίας, το πρώτο σε όλη την τραγικότητα αποτυχίας του και το δεύτερο στην αποκρουστική βαρβαρότητα της επικράτησής του: Έναν "πατριωτισμό του συντάγματος" (civic nationalism) θεμελιωμένο στην ισότητα, καθολικότητα και ανεκτικότητα. Έναν εθνικισμό της φρικαλέας

εθνικής καθαρότητας, της φυλής και του πεπρωμένου (ethnic nationalism).

4. Οι Δρόμοι του Εθνικισμού

Αν, σε ένα φιλοσοφικό τόπο, οι λαοί της πρώην Γιουγκοσλαβίας είχαν τη δυνατότητα να γεννηθούν με όλες τις διαφορές τους θρησκείας και πολιτισμών αλλά χωρίς ιστορική μνήμη και παρελθόν, πιθανόν η βοσνιακή γενοκτονία να μην είχε ποτέ υπάρξει. Η μεγάλη κατάρα των βαλκάνιων λαών δεν είναι τόσο η ιστορία τους, αλλά το ότι οι ίδιοι επιλέγουν να ζουν υπό τη σκιά της και τη διαρκή προσδοκία της αναβίωσής της. Ο κάθε λαός των Βαλκανίων σε κάποια στιγμή της ιστορίας έχει υπάρξει θύτης και θύμα. Ποτέ όμως σε παρόντα χρόνο δεν αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως θύτη, παρά μόνο ως θύμα. Ο θύτης και η διαρκής απειλή είναι πάντα ο Άλλος. Είναι αμφίβολο αν ο βοσνιακός πόλεμος υπήρξε ποτέ, στο μυαλό εκείνων που στρατεύτηκαν σ'αυτόν από κάθε πλευρά, ακόμα και των δολοφόνων snipers του Σαράγεβο, τίποτε άλλο από αμυντικός, έσχατη μάχη επιβίωσης. Η ιστορία είναι το πανίσχυρο όπλο του εθνικισμού, ή, για την ακρίβεια, οι μύθοι της ιστορίας. Λαοί γαλουχούνται με την απειλή των προαιώνιων εχθρών του έθνους που, κι αν ησύχασαν, είναι απλώς γιατί ψάχνουν την κατάλληλη ευκαιρία να χτυπήσουν — τελειωτικά αυτή τη φορά. Η εκατέρωθεν προσδοκία της επίθεσης τρέφει την αμοιβαία ψυχολογία του εγκλεισμού. Σε αυτό το πλέγμα διαρκούς απειλής ακόμα κι η βεβαιότητα που παρέχει ο μύθος ότι ο Άλλος είναι — πάντοτε και αμετάβλητα — εχθρός, είναι μια παρηγοριά. Η προσδοκία της εχθρότητας τελικά, ως αυτοεκπληρούμενη προφητεία, επιβεβαιώνεται, αφού η εκατέρωθεν καλλιεργούμενη καχυποψία έχει καταστήσει τον πόλεμο μοναδικό εναπομείναν μέσο επίλυσης των διαφορών. Στην παλινδρομική αυτή λειτουργία της είναι αμφίβολο και αν η ιστορία διδάσκει, αφού η κάθε φάση της γίνεται αντιληπτή ως μια ακόμα στιγμή στην μυστικιστική πορεία του έθνους προς το ιστορικό πεπρωμένο του. Ως παίγνιο μηδενικού αθροίσμα-

τος η σχέση με τον "εχθρό" προσδιορίζεται μονάχα με αντιθετικούς όρους: ό,τι είναι καλό γι' αυτόν είναι κακό για μας, το κέρδος του ζημιά μας. Η κοινή ωφέλεια, ή ακόμα κι η κοινή καταστροφή, δεν μπορούν να είναι πραγματικά από κοινού, γι' αυτό η λύση της αμοιβαία επωφελούς συνεργασίας μέσα από κοινές υποχωρήσεις ισοδυναμεί με "παράδοση" και προδοσία. Είναι μια πορεία ad infinitum. Η νίκη είναι η απαρχή της προετοιμασίας για τον επόμενο αμυντικό πόλεμο, και η ήττα το ξεκίνημα μιας νέας πορείας προς την δίκαιη εκδίκηση. Η δικαιοσύνη δεν νοείται με άξονα γενικές και αφηρημένες οικουμενικές αρχές (διεθνές δίκαιο, σεβασμός του status quo, ανθρώπινα δικαιώματα), έχει να κάνει με τον ιστορικό ισολογισμό προκλήσεων και προσβολών από πλευράς του αντιπάλου. Ο προαιώνιος εχθρός είναι ο αζεπέραστος ορίζοντας της μοίρας του έθνους στην ιδεολογία του εθνικισμού.

5. Ατομικότητα και Καθολικότητα

Οι χοντρές διαχωριστικές γραμμές του βαλκανίου εθνικισμού κάνουν την αυξανόμενη πολυδιάσπαση των δυτικών κοινωνιών να μοιάζει με ευλογία. Ίσως αυτό που ο Freud ονόμαζε "ναρκισσισμό των ελασσόνων διαφορών" να αποτελεί τελικά το αντίδοτο και την αντίσταση της κοινωνίας των πολιτών στις στρατοπεδικές κοινότητες του "Εμείς" και του "Αυτοί" που με διευρυνόμενη μανία παράγει ο εθνοφυλετισμός. Ίσως η συνειδητοποίηση του πόσο και σε πόσα "μέτωπα" είμαστε ως άτομα διαφορετικοί (όπως είχε πει ο Γερμανός Günter Grass, "έχω περισσότερα κοινά με ένα Βρετανό διανοούμενο από ό,τι με έναν Γερμανό αγρότη") να είναι τελικά η τελευταία γραμμή αντίστασης μιας οικουμενικότητας οικοδομημένης στη επίγνωση της ανθρώπινης μοναδικότητας.

Αυτή η ανθρώπινη μοναδικότητα θα απαντήσει τελικά και στη βασανιστική αναζήτηση ενόχων και ευθυνών της βοσνιακής επαύριο. Σε μια συζήτησή του με τον Jürgen Habermas, ο Adam Michnik παρατήρησε ότι οι συμπατριώτες του βαρύνον-

ται ιστορικά με βαρεία ευθύνη, διότι ήδη πριν εισβάλει ο Χίτλερ στην Πολωνία είχαν στήσει το δικό τους στρατόπεδο συγκέντρωσης πολιτικών κρατουμένων στην Bareza Kartuska. Και ο Habermas αποκρίθηκε: "Δεν υπάρχει συλλογική ενοχή. Καθένας που είναι ένοχος οφείλει να απαντήσει γι' αυτό ως άτομο. Την ίδια ώρα, υπάρχει κάτι σαν συλλογική ευθύνη για τις διανοητικές και πολιτισμικές συνθήκες που καθιστούν μαζικά εγκλήματα δυνατά".

Οι "ρεαλιστές" για την ώρα κέρδισαν τη μάχη των επιχειρημάτων στη Βοσνία: Δεν μπορείς να χτίσεις πολυεθνικές κρατικές οντότητες μεταξύ εθνοτικών ομάδων με ιστορικές μνήμες πολέμου μεταξύ τους. Ακούγεται ακαταμάχητα πειστικό. Αν όμως είναι έτσι, τότε πώς εξηγείται το πολυεθνικό θαύμα ευρωπαϊκών χωρών όπως η Βρετανία, η Ελβετία κι η Ισπανία, αλλά και της νέας Ν. Αφρικής, προς τι ο αγώνας για ειρήνη στο Ισραήλ και την Παλαιστίνη, οι συνομιλίες για τη Β. Ιρλανδία κι οι προσπάθειες για μια ενιαία Κύπρο; Ίσως τελικά αυτό που χωρίζει την ιδεατότητα από την πραγματικότητα της πολυεθνικής συνύπαρξης είναι η απόσταση μεταξύ των "ρεαλιστών" των αγεφύρωτων εθνοφυλετικών διαφορών και των ρεαλιστών του υπερκείμενου κοινού συμφέροντος και της ανθρώπινης συνεργασίας, είναι η απόσταση μεταξύ του Κάρατζιτς και του Σιλάτζιτς, του Μπόθα και του Μαντέλα, του Γιτζάκ Σαμίρ και του Γιτζάκ Ραμπίν. Σε πείσμα των πανταχού εμπορών του μικρόψυχου εθνοφυλετισμού, "ορισμένα πολυεθνικά κράτη θα συνεχίσουν να επιβιώνουν και να ακμάζουν, οι πολίτες τους θα εξακολουθούν να βρίσκουν ασφάλεια όχι σε κοινές εθνοτικές συγγένειες αλλά στο κράτος δικαίου και στην αναγνώριση και επιβολή από αυτό ατομικών δικαιωμάτων και καθηκόντων⁵."

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Bl. David Rieff, *Slaughterhouse: Bosnia and the Failure of the West*, New York: Simon and Schuster, 1995.
2. Bl. Aleksa Djilas, "The Nation That Wasn't", *The New Republic*, 21.9.1992. Επίσης, bl. Nader Mousavizadeh (ed.), *The Black Book of Bosnia: The Consequences of Appeasement*, New York:

Basic Books, 1996.

3. Vaclav Havel, "The Responsibility of Intellectuals", *The New York Review of Books*, 22.6.1995.

4. "'More Humility, Fewer Illusions' - A Talk between Adam Michnik and Jürgen Habermas", *The New York Review of Books*, 24.3.1994.

5. Tony Judt, "The New Old Nationalism", *The New York Review of Books*, 26.5.1994.

ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΥΠΟΒΑΘΜΙΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ Ή ΤΕΧΝΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ; της Χριστίνας Μαρούλη

Η ΥΠΟΒΑΘΜΙΣΗ του περιβάλλοντος, η διαταραχή δηλαδή της ισορροπίας και λειτουργίας των οικοσυστημάτων της Γης, κυρίως εξαιτίας των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, είναι ένα από τα μείζονα προβλήματα της εποχής μας. Είναι ένα θέμα που απασχολεί όλον τον κόσμο, πολιτική ηγεσία, επιστήμονες και απλούς πολίτες, Βορρά και Νότο. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης συχνά απασχολούνται με περιβαλλοντικά θέματα, αν και συνήθως επιφανειακά. Έχουν δημιουργηθεί ειδικά υπουργεία με αντικείμενο το «περιβάλλον». Τα περισσότερα κράτη έχουν, ή διατείνονται ότι έχουν, «περιβαλλοντική πολιτική». Πολλές εταιρείες έχουν αρχίσει να χρησιμοποιούν την «οικολογική διάσταση» ως μέσο διαφήμισης των προϊόντων τους. Η Ευρωπαϊκή Ένωση δε έχει θεσπίσει χρηματοδοτικά κονδύλια για το περιβάλλον, έχει διαμορφώσει και υιοθετήσει νομοθετήματα για την προστασία του περιβάλλοντος στα πλαίσια μιας περιβαλλοντικής πολιτικής, και λειτουργεί Γενική Διεύθυνση με αντικείμενο το περιβάλλον.

Όλα αυτά κάποτε νοούνται ως ενδείξεις των διαστάσεων που έχει πάρει η οικολογική υποβάθμιση σήμερα. Όμως, αυτά καθ' εαυτά δεν αποδεικνύουν την ύπαρξη οικολογικού προβλήματος. Είναι όμως ενδείξεις ότι το θέμα αυτό έχει πλέον διαμορφωθεί ως θέμα δημόσιου προβληματισμού (public problem). Ότι οι διάφορες εκφάν-

σεις της οικολογικής υποβάθμισης έχουν πλέον κωδικοποιηθεί ως «περιβάλλον», η σχετική πολιτική ως «περιβαλλοντική πολιτική», κ.λπ., λέξεις-σύμβολα των οποίων το περιεχόμενο-αντικείμενο θεωρείται αυτονόητο, αποτελεί επιβεβαίωση ότι η οικολογική υποβάθμιση έχει αναδειχθεί σε αντικείμενο δημόσιου προβληματισμού.

Ως θέμα δημόσιου προβληματισμού, η οικολογική υποβάθμιση, με τις διάφορες μορφές της, έχει αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικής έρευνας, πολιτικής καθώς και διεθνών συμβάσεων. Πάρα πολλοί ειδικοί ασχολούνται πλέον με το θέμα της οικολογικής υποβάθμισης. Εν τούτοις, παραμένει ακόμα άλυτο. Είναι τεχνικό ή κοινωνικό πρόβλημα; Οι πιθανές λύσεις του είναι κατά βάση τεχνικές ή κοινωνικές; Το ερώτημα αυτό αποτελεί ακόμα θέμα έντονης διαφωνίας μεταξύ των ειδικών.

Τεχνολογία και Περιβάλλον

Οι προσεγγίσεις που έχουν υιοθετηθεί μέχρι τώρα για την αναχαίτιση της οικολογικής υποβάθμισης βασίζονται κατά κύριο λόγο στη συνδρομή των τεχνικών επιστημών, οι οποίες έχουν κάνει άλματα στην εποχή μας. Οι τεχνικές επιστήμες, στις οποίες στηρίζεται η σημερινή οικονομική ανάπτυξη (σε σημείο που η ανάπτυξη να 'ναι ταυτισμένη με την προηγμένη τεχνολογία), καλούνται τώρα να καθοδηγήσουν την προσπάθεια για την αντιμετώπιση του οικολογικού κινδύνου. Οι τεχνολόγοι, ως ειδικοί στη δημιουργία μηχανών (ρουπαιουσών μέχρι τώρα), καλούνται να δημιουργήσουν νέες τεχνολογίες, φιλικότερες προς το περιβάλλον.

Παρ' όλη όμως την εφαρμογή προηγμένης τεχνολογίας στην προστασία του περιβάλλοντος, τα αποτελέσματα είναι περιορισμένα και η κατάσταση του πλανήτη χειροτερεύει. Για παράδειγμα, με στόχο την επίλυση του θέματος των αστικών αποβλήτων που καταστρέφουν τη ζωή στις θάλασσες (εξαιτίας της αυξημένης περιεκτικότητάς τους σε οργανικές ουσίες οι οποίες εν συνεχεία στερούν το οξυγόνο του νερού από τους μικροοργανισμούς που καθαρίζουν τις θάλασσες μετατρέποντας οργανικές σε ανόργανες ουσίες), οι τεχνικοί διαμόρφωσαν και εξέτασαν το ερώτημα πώς μπορεί

να μειωθεί η περιεκτικότητα των αποβλήτων σε οργανικές ουσίες. Όμως, ενώ οι τεχνικοί κατάφεραν να απαντήσουν επιτυχώς στο ερώτημα που έθεσαν/τους τέθηκε, δεν κατάφεραν να αντιμετωπίσουν τις αρνητικές περιβαλλοντικές επιπτώσεις των αποβλήτων. Τα ανόργανα πλέον υπολείμματα της διαδικασίας καθαρισμού των αποβλήτων προκαλούν τον ευτροφισμό των θαλασσών. Ένα άλλο παράδειγμα, πιο οικείο στον πολύ κόσμο της Ελλάδας, είναι το θέμα της ρύπανσης των πόλεων από τα αυτοκίνητα. Καθώς οι μετακινήσεις και τα ιδιωτικά αυτοκίνητα πλήθυναν, σε σημείο πλέον που μια οικογένεια μπορεί να έχει δύο ή και περισσότερα ιδιωτικά αυτοκίνητα στην κατοχή της, η μόλυνση της ατμόσφαιρας και του εδάφους των πόλεων αποτελεί σημαντικό πρόβλημα πολλών πόλεων παγκοσμίως. Προς λύση του προβλήματος αυτού, οι αυτοκινητοβιομηχανίες χρηματοδότησαν έρευνες για νέες τεχνολογίες. Έτσι, κατ' αρχήν, παρήγαγαν τα αυτοκίνητα που χρησιμοποιούσαν αμόλυβδη βενζίνη. Όμως, παρ' όλο που η περιεκτικότητα του χρώματος των πόλεων σε μόλυβδο περιορίστηκε, οι άλλοι ρύποι συνέχισαν να αυξάνονται. Κατόπιν, δημιούργησαν τα καταλυτικά αυτοκίνητα, τα οποία περιορίζουν τις εκπομπές κάποιων ρύπων. Εν τούτοις, το πρόβλημα παραμένει άλυτο μια και ο αριθμός των αυτοκινήτων συνεχίζει να αυξάνει και τα κυκλοφοριακά προβλήματα επίσης. Γιατί αυτή η αποτυχία της τεχνολογίας να δώσει πλήρεις και μακροχρόνιες λύσεις σε οικολογικά προβλήματα; Ενώ οι τεχνικοί απάντησαν επιτυχώς στα ερωτήματα που εξέτασαν, δεν μπόρεσαν να μειώσουν ή να εξαφανίσουν τα σχετικά οικολογικά προβλήματα. Φαίνεται ότι οι αιτίες των οικολογικών προβλημάτων παραμένουν έξω από τον τομέα επιρροής της τεχνολογίας. Ποιες είναι λοιπόν οι αιτίες της οικολογικής υποβάθμισης;

Οικολογική υποβάθμιση: Οι αιτίες είναι κοινωνικές

Στη Συνδιάσκεψη του Ρίο για τη Γαία το 1992, ένα γεγονός-σταθμός για την αντιμετώπιση των οικολογικών προβλημάτων, τα 179 κράτη που συμμετείχαν από Βορρά και

Νότο συμφώνησαν ότι:

Η κυριότερη αιτία για τη συνεχιζόμενη υποβάθμιση του παγκόσμιου περιβάλλοντος είναι το μοντέλο κατανάλωσης και παραγωγής που χαρακτηρίζει κυρίως τις βιομηχανοποιημένες χώρες, και που δεν μπορεί να διατηρηθεί για πάντα (unsustainable), (Keating, 1993:6).

Με αυτή την αποδοχή, οι 179 επίσημοι αντιπρόσωποι των κρατών που συμμετείχαν αναγνωρίζουν τις κοινωνικο-οικονομικές ρίζες των οικολογικών προβλημάτων της εποχής μας. Η σημασία των οικονομικών δραστηριοτήτων στη δημιουργία των οικολογικών προβλημάτων είναι πλέον αποδεκτή παγκοσμίως, αν και η κοινή αυτή παραδοχή δεν οδηγεί απαραίτητα και σε ανάλογες προτάσεις-λύσεις.

Στην εποχή μας, και ιδιαίτερα στις πλούσιες χώρες του Βορρά, η οικονομία είναι πλέον ταυτισμένη με την αγορά. Έτσι, με τη διάμορφωση και εγκαθίδρυση μιας παγκόσμιας πλέον αγοράς, οι αρχές της αγοράς καθορίζουν, με διαφορετικό σίγουρα τρόπο, τη λειτουργία των σημερινών οικονομιών, Βορρά και Νότου. Η αγορά βασίζεται στη συνεχή κίνηση του χρήματος με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους και της παραγωγής, τη συνεχή μεγέθυνση της αγοράς (ιδιαίτερα της κατανάλωσης), τη διαρκή – χωρίς όρια – ανάπτυξη, και τον ατομικισμό. Οι οικονομικές δραστηριότητες των ανθρώπων σήμερα, στόχο έχουν τη μεγέθυνση της αγοράς. Αυτό είναι το βασικότερο χαρακτηριστικό της παγκόσμιας οικονομίας διότι είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη διατήρηση και μεγιστοποίηση του κέρδους, το οποίο αποτελεί την κινητήριο δύναμη της οικονομίας της αγοράς. Με αυτόν τον τρόπο, καλλιεργείται η υπερκατανάλωση έτσι ώστε να υπάρχουν οι προϋποθέσεις για συνεχή αύξηση της παραγωγής. Παλαιότερα, οι παραγωγικές μονάδες στόχο είχαν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες επιβίωσης των ανθρώπων, π.χ. τροφή, ένδυση, κ.λπ. Οι βασικές ανάγκες των κοινωνιών αποτελούσαν τον γνώμονα για τις οικονομικές επενδύσεις. Η γεωγραφική επέκταση της αγοράς ήταν ο βασικός τρόπος μεγέθυνσης της οικονομικής δραστηριότητας. Τώρα πια, που η αγορά είναι παγκό-

σμία χωρίς άλλη δυνατότητα γεωγραφικής επέκτασης, η μεγέθυνση της αγοράς επιτυγχάνεται με τη συνεχή αναθεώρηση των ανθρώπινων αναγκών. Οι ανάγκες σήμερα δεν είναι δεδομένες αλλά διαμορφώνονται από τη διαφήμιση, που κύριο στόχο έχει τη δημιουργία «αναγκών» και άρα νέων αγορών. Ο Aldous Huxley έγραφε:

Προφορική ή γραπτή, μεταδιδόμενη στον αέρα ή πάνω στο χαρτί, η διαφήμιση έχει μόνο ένα σκοπό - να εμποδίσει την ανθρώπινη θέληση να σωπάσει. (Schumacher, 1978: 88-89).

Η δυνατότητα επιλογής καταναλωτικών αγαθών (π.χ. διάφορες μάρκες από οδοντόπαστες) σήμερα ταυτίζεται με την ελευθερία και την ευτυχία (βλ. Marcuse, 1964). Αυτή η επέκταση της οικονομίας-αγοράς στην κοινωνική ζωή έχει επιτρέψει τη συνεχή μεγέθυνση της αγοράς. Έτσι, η διαφήμιση αποτελεί μια πολύ βασική λειτουργία οποιασδήποτε παραγωγικής μονάδας με κάποιες αξιώσεις.

Όπως όμως έχουν ήδη παρατηρήσει πολλοί αναλυτές (βλ. Schumacher, Commoner, Bookchin, Trainer, Μπουροδής, Χατζημπίρος, Μοδινός, κ.λπ.), αυτή η υπερκατανάλωση (που αναπόφευκτα βασίζεται σε επίπλαστες ανάγκες) απαιτεί έναν εντατικό ρυθμό κατανάλωσης των φυσικών πόρων. Αυτός ο ρυθμός έχει κατά πολύ υπερβεί τους φυσικούς ρυθμούς των λειτουργιών των οικοσυστημάτων, με αποτέλεσμα τη συσσώρευση απορριμμάτων τα οποία αδυνατούν τα οικοσυστήματα να ενσωματώσουν στον κλειστό κύκλο που τα χαρακτηρίζει: φυσικοί πόροι - χρήση - απορρίμματα - μετατροπή σε νέους φυσικούς πόρους. Έτσι, η υπερκατανάλωση συνοδεύεται από μια μεγάλη συσσώρευση απορριμμάτων και τη συνακόλουθη διαταραχή της ισορροπίας των οικοσυστημάτων.

Η υπερκατανάλωση αποτελεί αναγκασία προϋπόθεση για μια συνεχώς αυξανόμενη παραγωγή. Οι επίπλαστες ανάγκες των ανθρώπων είναι εν δυνάμει απεριόριστες. Έτσι, δίνουν τη δυνατότητα στις οικονομικές μονάδες της εποχής να ξεπεράσουν το φράγμα των επιτακτικών αναγκών των ανθρώπινων κοινωνιών και να επεκτείνουν συνεχώς την παραγωγή τους. Η παραγωγή

σήμερα έχει ανεξαρτητοποιηθεί από τις βασικές ανάγκες των ανθρώπων και από την τοπική διαθεσιμότητα φυσικών πόρων. Βασικό κριτήριο για τις παραγωγικές επενδύσεις δεν είναι η κοινωνική χρησιμότητά τους, αλλά το περιθώριο κέρδους που προσφέρουν και ο χρόνος απόδοσής τους.

Όλοι κατά κανόνα οι κρατικοί και μη σχεδιασμοί είναι «οικονομικοί» και «αναπτυξιακοί»... Βάση, σώμα και ψυχή του σχεδιασμού είναι η άμεση επίτευξη υλικού οφέλους, η χρήση των πιο μοντέρνων τεχνολογικών μεθόδων σ' όλες τις βαθμίδες της παραγωγής (πρωτογενούς, δευτερογενούς, τριτογενούς) και η κατασπατάληση πόρων για τα κέρδη της επόμενης χρονιάς αντί πάσης θυσίας! (Μπουροδής, 1994, σ. 25).

Αυτή όμως η υπερπαραγωγή οδηγεί αναπόφευκτα και στην ταχεία εκμετάλλευση των φυσικών πόρων παγκοσμίως, σε ρυθμούς πολύ μεγαλύτερους και ανεξάρτητους από τους φυσικούς ρυθμούς των οικοσυστημάτων. Έτσι, εξαφανίζονται είδη ζώων ή φυτών, καταστρέφονται δάση, μολύνονται το έδαφος, τα νερά και η ατμόσφαιρα, δημιουργείται θέμα διαχείρισης των απορριμμάτων κ.λπ. Ο Weisberg (1971) γράφει:

Αυτός ο μηχανισμός [να προτιμάται το πρόσθετο (accessory) από το βασικό] λειτουργεί τόσο καταστρέφοντας το περιβάλλον - αντικείμενα που πετιούνται, μεγιστοποίηση του κύκλου εργασιών, μη ανακυκλώσιμη συσκευασία - όσο και καταστρέφοντας τη δομή της κοινωνίας - λίγοι γίνονται πλουσιότεροι ενώ οι περισσότεροι γίνονται φτωχότεροι (σ. 74).

Ο N.F. Madulu (1995), αναλύοντας την οικολογική υποβάθμιση στην Τανζανία, επισημαίνει ότι η επέκταση της οικονομίας της αγοράς στις αγροτικές οικονομίες του Νότου οδηγεί στην εντατικοποίηση της εργασίας, η οποία βαρύνει κυρίως τις γυναίκες. Αποτέλεσμα είναι να αυξάνει η απασχόληση των ανηλίκων, να οξύνεται το πληθυσμιακό πρόβλημα, να μεγαλώνουν οι ανάγκες για τροφή, και τελικά να επεκτείνονται οι καλλιέργειες σε οικολογικά ευαίσθητες περιοχές, οδηγώντας στην οικολογική υποβάθμιση.

Ο ξέφρενος ρυθμός αυτής της εντατικής οικονομικής δραστηριότητας βασίζεται κα-

τά κύριο λόγο στην εφαρμογή της τεχνολογίας (μηχανές, χημικές ουσίες, φυτοφάρμακα, κ.λπ.) στην παραγωγική διαδικασία. Αυτή έδωσε τη δυνατότητα στις οικονομικές μονάδες να αυξάνουν όλο και περισσότερο την αποδοτικότητά τους, και επομένως και το κέρδος τους, πράγμα που είναι και η κινητήριος δύναμη της οικονομίας σήμερα.

Το άμεσο ιδιωτικό κέρδος αποτελεί το κύριο κριτήριο των οικονομικών επενδύσεων. Αποτέλεσμα είναι να προτιμούνται οι οικονομικές δραστηριότητες/κλάδοι που επιτρέπουν μεγάλο περιθώριο κέρδους όσο πιο γρήγορα γίνεται. Τη στιγμή δε που η παραγωγή έχει ανεξαρτητοποιηθεί από την κοινωνία και τις ανάγκες της, είναι εύκολο να στραφεί σε κλάδους που προσφέρουν μεγάλο ποσοστό κέρδους. Έτσι, κλάδοι όπως η παραγωγή καλλυντικών και άλλων ειδών πολυτελείας, που προσφέρουν μεγάλο περιθώριο κέρδους, να προσελκύουν περισσότερες επενδύσεις από κλάδους όπως η παραγωγή υφασμάτων.

Ο Trainer γράφει:

Το κεντρικό σφάλμα που χαρακτηρίζει τη συμβατική προσέγγιση της ανάπτυξης είναι ότι απορρίπτει ασυζητητί οποιαδήποτε διάκριση ανάμεσα σε επιθυμητές και μη επιθυμητές μορφές επενδύσεων και παραγωγικής δραστηριότητας (σ. 43).

Αυτός ο κοινωνικά ανεξέλεγκτος προσανατολισμός προς τη μεγιστοποίηση του κέρδους οδηγεί στην κατασπατάληση πολύτιμων φυσικών πόρων σε δραστηριότητες που δεν είναι τελικά αναγκαίες. Ως παράδειγμα, ο Trainer δίνει το εξής:

...ο συμβατικός οικονομολόγος υποστηρίζει ότι στον Τρίτο Κόσμο είναι πολύ πιο αποδοτικό και παραγωγικό να επενδύεις κανείς χρήματα στην παραγωγή λουλουδιών για εξαγωγή παρά τροφίμων για τους λιμοκτονούντες (σ. 62).

Έτσι, παρουσιάζεται το φαινόμενο να υπάρχουν άνθρωποι που πεινάνε ενώ άλλοι καταναλώνουν αρώματα, κοσμήματα, γούνες κ.λπ.: να χρησιμοποιούνται πολύτιμοι φυσικοί πόροι για την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών πολυτελείας, ενώ εκατομμύρια άνθρωποι λιμοκτονούν και έχουν άμεση ανάγκη για τρόφιμα κι άλλα βασικά

είδη για να επιβιώσουν.

Σε αυτό το πλαίσιο υπερπαραγωγής και υπερκατανάλωσης αγαθών με μόνο κριτήριο το ιδιωτικό κέρδος κι όχι τις βασικές ανάγκες επιβίωσης των ανθρώπων, δεν εκπλήττει η συνύπαρξη μεγάλης φτώχειας και φανταχτερού πλούτου. Ο Ε. Μπουροδής (1994) γράφει:

Η παραγωγή με συνιστώσα την ένταση κεφαλαίου και την αλόγιστη (και σπάταλη) εκμετάλλευση-κατάχρηση των φυσικών πόρων της Γης από τον πλούσιο Βορρά, η εφαρμογή τεχνολογικών μεθόδων που οδηγούν στη συνεχώς αυξανόμενη υπερπαραγωγή, σημαίνει ανισομερή κατανομή πλούτου, ταχεία αποδυνάμωση του βιολογικού ιστού, εξάντληση των πόρων και εκμηδένιση του παραγωγικού και αναπαραγωγικού δυναμικού της Γαίας, πτώση του βιοτικού επιπέδου για το 70% του πληθυσμού της Γης, δημιουργία στρατιάς εκατομμυρίων ανέργων και αποκλήρων (σ. 31). Αμφότερες καταστάσεις – η πολλή φτώχεια και ο πολύς πλούτος – οδηγούν στην καταστροφή των οικοσυστημάτων της Γης. Οι λαοί που ζουν στην ένδεια στις χώρες του Νότου είναι αναπόφευκτο να σκοτώνουν τους ελέφαντες που, κυνηγημένοι από τους λαθροκυνηγούς στις περιοχές προστασίας τους, έχουν εισβάλει σε κατοικημένες και καλλιεργούμενες περιοχές τις οποίες καταστρέφουν στο πέρασμά τους. Τα τεράστια χρέη που έχουν οι φτωχές χώρες του Νότου εντείνουν την οικολογική καταστροφή μια και απαιτείται ένας πραγματικά ξέφρενος ρυθμός εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων προκειμένου να παράγουν τα μέσα επιβίωσής τους και συγχρόνως να (ελπίζουν ότι θα) ξεπληρώσουν μέρος από το εθνικό τους χρέος. Από την άλλη μεριά, η «ανάγκη» των πλούσιων κατοίκων του Βορρά να στολίζουν τα σπίτια τους με πολύτιμα σκαλιστά ελεφαντόδοντα έχει το ίδιο αποτέλεσμα: τον κίνδυνο εξαφάνισης των ελεφάντων. Αυτή η «ανάγκη» είναι το ερέθισμα που οδηγεί κάποιους κατοίκους των φτωχών χωρών του Νότου να γίνονται λαθροκυνηγοί στις περιοχές προστασίας των ελεφάντων. Όπως υποστηρίζουν οι συμβατικοί οικονομολόγοι, η ζήτηση δημιουργεί την προσφορά στην ελεύθερη παγκόσμια αγο-

ρά. Έτσι, η ένδεια από τη μια και ο υπέρμετρος πλούτος από την άλλη οδηγούν στην καταστροφή του περιβάλλοντος. Η άνιση κατανομή του πλούτου, που είναι αναπόφευκτη συνέπεια της ελεύθερης λειτουργίας της αγοράς, έχει ως αποτέλεσμα την οικολογική υποβάθμιση.

Ένα βασικό ιδεολογικό στήριγμα της άνισης κατανομής του πλούτου είναι ο ατομικισμός. Μια και βασικός στόχος των δραστηριοτήτων της αγοράς είναι το ιδιωτικό κέρδος, όταν κάποιος εισέρχεται στην αγορά επιδιώκει προσωπικά οικονομικά οφέλη, και μάλιστα εις βάρος των άλλων. Τα κίνητρά του είναι εγωιστικά. Κι αν κάποιος δεν ενστερνιστεί την εγωιστική αυτή λογική, τότε σίγουρα θα αποτύχει στην αγορά. Μια δε που η οικονομία της αγοράς έχει εξαπλωθεί σημαντικά εις βάρος άλλων απόψεων της κοινωνικής ζωής, η ατομικιστική λογική της αγοράς επηρεάζει σημαντικά την κοινωνία γενικότερα. Ο ατομικισμός έχει ταυτιστεί με την ελευθερία του ατόμου. Ο Κ. Χατζημπίρος γράφει στη *Νέα Οικολογία* (τχ. 123):

Η ατομικότητα αποτελεί θρίαμβο της ελευθερίας του ατόμου, η οποία, όμως, είναι πλασματική: χαρακτηριστικό παράδειγμα το αυτοκίνητο Ι.Χ., το οποίο υποτίθεται ότι παρέχει ελευθερία κίνησης αλλά στην πραγματικότητα παγιδεύει και εγκλωβίζει τον χρήστη του, στην καλύτερη δε περίπτωση δεν κάνει τίποτα περισσότερο από το να επιστρέψει στον σύγχρονο άνθρωπο αυτό που δεν στερείται ο πρωτόγονος (σ. 59).

Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο, είναι εύκολο – και μάλιστα φαίνεται φυσικό – τα άτομα να θεωρούν ότι η ευημερία τους είναι ανεξάρτητη από την ευημερία των άλλων. Το προσωπικό τους συμφέρον φαίνεται ανεξάρτητο και μάλιστα αντίθετο προς αυτό άλλων συνανθρώπων τους. Έτσι, είναι φυσικό κάποιος εύπορος να μη μπορεί να δει τον συσχετισμό της δικής του σπάταλης ζωής με την κατασπάταλη των φυσικών πόρων, τη φτώχεια και τους λιμούς που πλήττουν τους φτωχούς σε κάποιο άλλο μέρος του πλανήτη. Ο ατομικισμός αποδυναμώνει τις συλλογικές προσπάθειες και τη δημοκρατία, η οποία βασίζεται στην ελευθερία και τον αλληλοσεβασμό. Επίσης, είναι αντίθετος με την αρχή της αλληλεξάρτησης που διέπει τα

οικοσυστήματα. Είναι όμως βασικό ιδεολογικό στήριγμα της οικονομίας της αγοράς. Αυτή η συνεχής και ταχεία μεγέθυνση της αγοράς σήμερα ταυτίζεται με την ανάπτυξη. Η διαρκής και απεριόριστη μεγέθυνση της αγοράς – η ανάπτυξη, είναι ο κύριος στόχος της οικονομίας μας. Και αυτή η ανάπτυξη έχει πλέον διαφανεί ότι είναι αντίθετη με την προστασία του περιβάλλοντος. Η υπερκατανάλωση, η υπερπαραγωγή, η παραγωγή καταναλωτικών αγαθών πολυτελείας κι όχι ειδών ανάγκης, το άμεσο κέρδος κι ο ατομικισμός – όλα αυτά, τα οποία είναι απαραίτητοι συνοδοί της οικονομικής ανάπτυξης, μόνο στην άμετρη κατανάλωση των φυσικών πόρων μπορούν να οδηγήσουν. Όλα αυτά είναι δραστηριότητες που αντιβαίνουν τις αρχές λειτουργίας των οικοσυστημάτων: ισορροπία, όρια στις δραστηριότητες και λειτουργίες, αλληλεξάρτηση και συμβίωση όλων των όντων, κλειστός κύκλος (φυσικοί πόροι, χρήση, «απορρίμματα», φυσικοί πόροι, κ.ο.κ.). Οι φυσικοί πόροι είναι περιορισμένοι και η φύση έχει σαφή όρια τα οποία αν ξεπεραστούν οδηγούν αναπόφευκτα στην καταστροφή.

Οικολογική υποβάθμιση: Ένα πρόβλημα με κοινωνική λύση

Όταν λοιπόν οι αιτίες της οικολογικής υποβάθμισης είναι κατ' εξοχήν κοινωνικές και ηθικές, η προσέγγιση του προβλήματος αυτού, για να είναι αποτελεσματική, θα πρέπει να βασίζεται σε μια κοινωνιολογική κριτική και μια αναθεώρηση των αξιών που διέπουν τις κοινωνίες (ιδιαίτερα του Βορρά) σήμερα. Όπως επισημαίνει ο Roszak: Δεν υπάρχουν τεχνικές απαντήσεις σε ηθικά ερωτήματα (βλ. Schumacher, 1978: 87). Οι τεχνικές λύσεις, όσο κι επιστημονικά ακριβείς κι αν είναι, δεν πρόκειται να είναι αποτελεσματικές αν βασίζονται στο ίδιο σύστημα αξιών που δημιούργησε την προηγμένη τεχνολογία του σήμερα. Αυτή η τεχνολογία εξυπηρετεί τη συνεχή μεγέθυνση της αγοράς και τη μεγιστοποίηση της αποδοτικότητας και του κέρδους, αρχών που δεν είναι συμβατές με τη λειτουργία των οικοσυστημάτων. Οι τεχνολόγοι απαντούν σε ερωτήματα που διαμορφώνονται μέσα σε συγκεκριμένο κοινωνικο-οικονομ-

κό πλαίσιο. Δεν τα κριτικάρουν. Όταν λοιπόν το πρόβλημα έγκειται στις κοινωνικά δεδομένες υποθέσεις των τεχνικών ερωτημάτων, μια οποιαδήποτε τεχνική λύση θα είναι αποτυχημένη.

Το αποφασιστικό πρώτο βήμα για τον προσδιορισμό μιας πολιτικής και στρατηγικής για την αντιστροφή και αναίρεση της οικολογικής υποβάθμισης είναι η διάκριση της ανάπτυξης από την μεγέθυνση της αγοράς (βλ. Trainer, 1994-95). Οι δύο αυτές έννοιες, αν και στην εποχή μας δεν αμφισβητείται η ταυτοσημία τους, στην πραγματικότητα διαφέρουν. Η ανάπτυξη δεν είναι μόνο οικονομική και σίγουρα δεν είναι ταυτόσημη με την αύξηση οικονομικών δεικτών, π.χ. ΑΕΠ. Ποιοτικές συνιστώσες που έχουν σχέση με την ποιότητα ζωής (π.χ. υγιείς κοινωνικές σχέσεις, διαδικασίες κοινοτικής συνεργασίας, πολιτιστικές δραστηριότητες, υγεία, παιδεία, ήθη και έθιμα, κ.λπ.) είναι σημαντικοί παράμετροι της ανάπτυξης. Αν η ανάπτυξη είναι αναφορά στην καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης των ανθρώπων, τότε σίγουρα για πολλούς δεν ταυτίζεται με τη μεγέθυνση της αγοράς. Και αν ένα ωραίο και υγιές περιβάλλον είναι προϋπόθεση για την καλή διαβίωση των ανθρώπων, τότε η μεγέθυνση της αγοράς δεν εξυπηρετεί την κοινωνία συνολικά, ούτε κανέναν ατομικά σε μακροχρόνια προοπτική. Το ερώτημα που πρέπει να διερευνηθεί προκειμένου να αντιμετωπισθεί η οικολογική υποβάθμιση είναι: «Τι είδους Ανάπτυξη; Ανάπτυξη γιατί και για ποιον; Ποια είναι η κοινωνική, ανθρώπινη προσφορά της αναπτύξεως αυτού του είδους; (Μπουροδής, 1990: 15). Μια εναλλακτική αντίληψη της ανάπτυξης, με κύριο πόλο της την ποιότητα ζωής και την κοινωνική δικαιοσύνη, η οποία θα είναι συμβατή με τις αρχές λειτουργίας των οικοσυστημάτων, είναι απαραίτητη για την επιβίωση του πλανήτη μας. Μια τέτοια εννοιολογική αναθεώρηση της ανάπτυξης, μια καθαρά κοινωνική διαδικασία, πρέπει να αποτελέσει τον άξονα της νέας περιβαλλοντικής πολιτικής και στρατηγικής που θα υιοθετηθούν για να 'ναι αυτές αποτελεσματικές. Είναι επίσης προϋπόθεση για την προσέγγιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων με νέους τρόπους και

για τη διαμόρφωση των ερωτημάτων έτσι που να οδηγούν σε αποτελεσματικές τεχνικές λύσεις, με μακροχρόνια προοπτική, μια και αυτές θα βασίζονται στις αρχές των οικοσυστημάτων κι όχι της αγοράς.

Άρα, μια τεχνική προσέγγιση σε οικολογικά προβλήματα είναι ανεπαρκής κι από μόνη της, παραπλανητική. Για μια αποτελεσματική λύση των οικολογικών προβλημάτων της εποχής μας, απαιτείται μια κοινωνιολογική προσέγγιση που θα επαναπροσδιορίσει τις αξίες που πρέπει να διέπουν τις ανθρώπινες δραστηριότητες – συμπεριλαμβανομένης και της τεχνολογίας – και θα οδηγήσει στην αναδιαμόρφωση των δομών της κοινωνίας έτσι που αυτές να 'ναι συμβατές με τη λειτουργία των οικοσυστημάτων. Θα οδηγήσει επίσης στην αναθεώρηση των ανθρώπινων αναγκών καθώς και στη διαμόρφωση νέων ερωτημάτων και συνακόλουθα, νέων, εναλλακτικών τεχνικών προσεγγίσεών τους. Οι προσεγγίσεις που θα υιοθετηθούν δεν πρέπει να καθορίζονται από τη λογική της μεγιστοποίησης του ιδιωτικού κέρδους, αλλά από το συλλογικό καλό, την ποιότητα ζωής και τις πραγματικές ανάγκες των κοινωνιών – όπως θα καθορίζονται από τους ίδιους τους πολίτες. Πέραν αυτού, η αποσπασματική και κοντόφθαλμη προσέγγιση είναι απορριπτέα. Αντίθετα, χρειάζονται λύσεις που χαρακτηρίζονται από μια σφαιρική θεώρηση των οικολογικών θεμάτων και από μακροχρόνια προοπτική. Η ανάπτυξη πρέπει να πάψει να ταυτίζεται με τη μεγέθυνση των οικονομικών μεγεθών. Τα ποσοτικά αυτά κριτήρια δεν λένε τίποτα για την ποιότητα της ζωής που πρέπει να αποτελεί το βασικό στόχο της ανάπτυξης. Η ανάπτυξη πρέπει να σέβεται τα φυσικά όρια των οικοσυστημάτων και να βασίζεται στην κοινωνική δικαιοσύνη. Πάνω από όλα, πρέπει να διαμορφώνεται γύρω από την πεποίθηση ότι ο άνθρωπος είναι ένα ισότιμο, κι αναπόφευκτα αλληλεξαρτημένο, μέλος των οικοσυστημάτων. Η ηγεμονία του ανθρώπου πάνω στη φύση, του ανθρώπου πάνω σε άλλους ανθρώπους ή σε άλλα όντα του ζωικού ή φυτικού βασιλείου αποτελεί τη «ρίζα του κακού». Ο Bookchin (1980) γράφει:

Αν πρόκειται να εντοπίσουμε τις ρίζες της

παρούσας οικολογικής κρίσης, δεν πρέπει να στραφούμε μόνον προς τις τεχνικές μεθόδους, τη δημογραφία, την ανάπτυξη, και την αρρωστημένη αφθονία· πρέπει να στραφούμε προς τις βασικές θεσμικές, ηθικές και πνευματικές αλλαγές της ανθρώπινης κοινωνίας οι οποίες παρήγαγαν την ιεραρχία και την κυριαρχία... (σ. 40). Μόνον τέτοιου είδους αρχές θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για μια ουσιαστική πολιτική για την προστασία του περιβάλλοντος και για αποτελεσματικές λύσεις στα οικολογικά θέματα της εποχής μας.

Επιλεγμένη Βιβλιογραφία

- Bookchin, M. 1980 *Toward An Ecological Society*, Μοντρεάλ: Black Rose Books.
- Commoner, B. 1974 *The Closing Circle: Nature, Man And Technology*, New York: Bantam Books.
- Keating, M. 1993 *The Earth Summit's Agenda For Change: A Plain Language Version Of Agenda 21 And The Other Rio Agreements*, Geneva: Centre for Our Common Future.
- Keller, E.F. 1985 *Reflections On Gender And Science*, New Haven, U.S.A: Yale University Press.
- Madulu, N.F. 1995 «Population Growth, Agrarian Peasant Economy And Environmental Degradation In Tanzania», στο *International Sociology*, 10 (1): 35-50.
- Marcuse, H. 1964 *One Dimensional Man*, Boston: Beacon Press.
- Μοδινός, Μ. 1995 «Αναζητώντας Νέους Δείκτες Κοινωνικής Ευημερίας», στη *Νέα Οικολογία*, τχ. 126: 26-27.
- Μπουροδής, Ε.Λ. 1993 *Περιβάλλον και Ανάπτυξη στον Ελληνικό Χώρο*, Αθήνα: Αξιωτέλης.
- Μπουροδής, Ε.Λ. 1994 *Γαία: Ο Πλανήτης μας. Οικολογικός Προγραμματισμός*, Αθήνα.
- Schumacher, E.F. 1978 *Less Is More: The Art Of Voluntary Poverty*, New York: Harper Colophon Books.
- Trainer, T. 1994-5 «Τι είναι ανάπτυξη;» στην *Κοινωνία και Φύση*, 3 (1): 35-66.
- Weisberg, B. 1971 *Beyond Repair. The Ecology Of Capitalism*, Boston: Beacon Press.
- Χατζημπίρος, Κ. 1995 «Όψεις της Ανάπτυξης», στη *Νέα Οικολογία*, τχ. 123: 56-61.

